

Bornholmske botanikere, herbarier og Flora Danica

Amisbiolog cand.scient. FINN HANSEN, der også er formand for Bornholms Naturhistoriske Forening, arbejder til daglig med naturforvaltning; men han interesserer sig også for en svunden tids forskning og forskere.

I det følgende fortæller han om en række botanikeres indsats, og hvad de folk har efterladt sig - i form af bøger, herbarier, optegnelser, plantelister m.v. js.

At blade i et gammelt bornholmsk herbarium er som at rejse til fortidens blomsterrige marker og enge samt anden urørt natur.

På Lokalhistorisk Arkiv, der har til huse i lokaler under Bornholms Centralbibliotek, har man en følelse af, at tiden bare står stille. Ja, man har af og til fornemmelsen af, at den går baglæns og lader fortidens banebrydende hændelser blive født påny - få en slags renaissance.

Her samles bornholmske arkivalier på hylder og i skabe, og her samles romantikere, der »higer og søger i gamle bøger« og bliver høje!

Her får fortiden mening, den bliver levende igen og sat i system.

Gamle slægter bliver samlet i databaser efter opslag i kirkebøger, og tidligere så fremtrædende, men nu hedengangne virksomheder får igen lov at fortælle historie.

I et hjørne af denne næsten uvirkelige verden står lidt hengemt tre undseelige skabe og et sæt hylder med let gulnede håndbøger, der ser ud til at være godt brugte.

Men skabene, hvad rummer de?

Jo - beviset for, at Bornholm har været et endnu smukkere sted at leve og har haft en større mangfoldighed, en diversitet, den mangler i dag. At Bornholm i plantehenseende har været en meget søgt og skattet ø - skabene rummer nemlig lektor *Arne Larsens* herbarium.

HERBARIUM

Et herbarium er et »fænomen«, alle naturhistorisk interesserede mennesker kender til, og som en del af den ældre generation måske har haft et lidt anstrengt forhold til. Det er

nemlig en samling tørrede og preskede planter, opklæbet på karton. Og hvis arkene er rigtigt etiketteret, så vil de med deres oplysninger om findested, dato og finder, som årene går, fortælle mere og mere natur- og kulturhistorie.

BORNHOLMS FLORA

1883 OG 1956

To gange er der skrevet en Bornholms Flora. I 1883 af *N. H. Bergstedt* og i 1956 af *Arne Larsen*, begge gange i Botanisk Forenings Tidsskrift, og begge gange efterfølgende udgivet separat som særtryk.

Klipperøn på klipperne ved Helligdommen, i dag som for 300 år siden.

BERGSTEDT

Niels Hansen Bergstedt var ikke bornholmer, men kom til øen i 1857 og arbejdede først som andenlærer og organist nogle år i Nexø, og fra 1862 som førstelærer ved Bodilsker Søndre skole.

Han var født ved Haderslev i 1835 og blev dimitteret fra Jelling Statseminarium i 1856.

I mere end 40 år virkede han som lærer og det var især naturfagene, der interesserede ham. Han søgte utrætteligt at udvide sine kundskaber, foretog rejser til Sverige, Norge og Tyskland og gennemgik hele 13 kurser i kemi og naturhistorie.

Sit arbejde med den bornholmske plantevækst påbegyndte han straks, han ankom til øen i 1857, og siden 1871 samlede han målrettet optegnelser med den hensigt at udgive Bornholms Flora, som kom i 1883.

Af de i Danmark dengang fundne 1442 arter af højere planter, de såkaldte krypto- og fanerogamer havde han de 1043 arter som fundne på Bornholm, idet, som han skrev, »alle de trykte Kilder, der angaar Bornholms Flora ere saa vidt mig bekendt her benyttede og ligeledes har jeg medtaget en Mængde Oplysninger fra flere Botanikere«.

BOTANIKERE FØR BERGSTEDT

I et indledningsafsnit til sin flora opremser han de botanikere, der før ham har gjort studier på Bornholm, startende med *Kylling*, der i sit *Viridarium Danicum* fra 1688 har medtaget to arter fra Bornholm, bl.a. **klipperøn**.

Skrueaks kunne ses på mindst fire lokaliteter ved Rønne i 1850, nu er den forlængst borte.

En botaniker ved navn *Oeder* undersøgte den bornholmske planterverden omkring år 1763, og blandt de 20 arter, der nævnes fra denne tur er *murrude* og *kongebregne* fra Almindingen! En anden botaniker ved navn *Rafn* kom til Bornholm i 1798 for at «foretage forskellige undersøgelser», som skrevet af *Bergstedt*. Han havde to år tidligere udgivet sin *Danmarks og Holstens Flora*, hvor blot fire arter var nævnt fra Bornholm. Da *Johan Langes: Dansk Flora* udkom i 1850, blev *Rafn* imidlertid refereret for yderligere 24 arter, heriblandt *skrueaks* fra fire lokaliteter ved Rønne: Gåsebækken, Nordre Teglværk, Baggeåen og *Terkels Mølle*!

Hornemann gæstede Bornholm i sommeren 1817, og i hans *Dansk Oekonomisk Plantelære I* fra 1821 findes anført hele 99 arter fra øen, heraf flere sjældne som *finsk røn*, *tornblad*, *smuk perikon* og *fillet hestehov*. I andenudgaven fra 1837 blev yderligere otte arter medtaget, bl.a. *rundfinnet radeløv*.

Ornithologen og botanikeren *Apotheker Steenberg* besøgte øen sommeren 1839, og han hjembragte en liste på over 338 arter med bl.a. *havrerød* som ny for øen.

Sommeren 1847 gæstede *Professor Liebmans* øen, og i hans fortegnelse forekom bl.a. *engblomme*, som dog ikke siden er genfundet.

Professor Lange besøgte øen i juli 1848, og listen over arter blev forøget i en betydelig grad. Bl.a. fandt han *vår-spergel* og den nu forlængst forsvundne *gul-hvid evighedsblomst*.

Cand. pharm. og Brygger Schjøtz tog med understøttelse af Botanisk Forening i København til Bornholm i 1850, og det botaniske resultat blev dels medtaget i en nyere udgave af *Prof. Langes Dansk Flora*, dels bragt i *Videnskabelige Meddelelser* for 1850 med titlen *Bidrag til Bornholms Flora*. Blandt mange andre nye fund fra denne rejse kan nævnes *tarmvrid røn* fra *Lindholmskipper-*

ne ved Rø, *sump-viol* i mængder fra *Vallensgårdsmosen*, *bakke-svovlrod* fra *Almegårdshøjen* ved *Rønne* og *poselæbe* ved *Rønne*.

I 10-året 1850-1860 blev Bornholm besøgt af otte botanisk interesserede mennesker, der alle gjorde nye fund.

En pastor *L. R. Tuxen* fra *Angel* fandt bl.a. *flad ulvefod* og *cypres ulvefod*. *Frøken C. Rosenberg* opdagede *glat vejsennep* på fæstningsmurene på *Christiansø* og *Apotheker G. Lotze* blandt andre arter *hvid sækspore* ved *Rytterknægten* og *ensidig vintergrøn* i *Almindingen* samt *mose-post* hist og her i *lyngstrækningerne* fra *Snogebæk* til

Bakke-svovlrod, fundet første gang ved *Almegårdshøjen* i 1850.

Sumpviol i Vallensgårdsmosen, nu som i 1850.

Dammebækken. *Adjunkt Feddersen* fandt *bakke-svovlrod* i Kleven, og *Kontorchef Tutein samel* fra Christiansø. *Seminarielærer Rostrup* opdagede *skov-kohvede* ved Almegård i Rønne og *Seminarielærer H. Mortensen* *sort natskygge* ved Rønne.

Endelig gæstede *Seminarielærer Th. Jensen* øen første gang i 1854 og anden gang 1866 med regeringens understøttelse for særligt at undersøge øens mosser og halvmosser, der ikke tidligere var undersøgt af nogen. Udover undersøgelsen af mosser berigede han øen med opdagelsen af flere nye blomsterarter, bl.a. *hvid næbfro* fra Højlyngen.

Efter 1860 har yderligere en del florakyndige mennesker besøgt øen. *Apoteker Alfred Benzon* var her i 1861, fra Lånd kom i 1865 *Adjunkt Krøk* for at undersøge saltvandsalger ved kysten, og i 1867 *dr.phil. Alfred Falck*, som blandt andre spændende planter fandt *kåltidse*.

Og så var der *Overlegen dr.med. R. Holm* fra Sindsygeanstalten i Aarhus, der i juni 1866 fandt *apennina-anemone* på skrænter ved Vaseåen. *Adjunkt C. Grønlund* opholdt sig på øen i 1867 for at studere lav, og fandt desuden *skovbyg* i skove mellem Østerlars og Gudhjem. *Kandidat J. P. Jacobsen* var på øen i 1868 og *dr.phil. Jakob Spångberg* fra Uppsala undersøgte i sommeren 1871 øens saltvands- og ferskvandsalger og bemærkede ved den lejlighed *skive-kamille* på ballastpladsen ved Nexø, medens *dr.phil. O. G. Pedersen* i maj 1871 fandt *muz-draba* på klipperne ved Amtmandsstenen i Døndalen.

I august 1868 foretog Dansk

Botanisk Forening med 10 deltagere en rundrejse på Bornholm, og et lignende antal gæstede øen i juli 1878. Disse to ekskursioner indbragte flere nye arter for øen, bl.a. *lav kogleaks* ved Nexø.

LARS IBSEN

Foruden disse tilreisende botanikere har Bornholm været undersøgt af planteekyndige mennesker, som har været fastboende på øen. Den ældste af disse var »Blomstersmedens», »Den latinske Smed» *Lars Ibsen*, som var født på Fælled i Bodilsker i 1806 som søn af *Smed Jeppe Larsen* og *Elsebeth Hansdatter*. Skoleundervisning fik han ikke, men hvad barndommen ikke havde givet ham af kundskaber, det skaffede han sig selv senere i bøger og blade, som han læste flittigt i de lange vinteraftener.

Allerede i 1820 gav han sig af med at undersøge planter ved hjælp af *Rafns Danmarks og Holstens Flora*, men da denne plantebog ikke var komplet, måtte han senere anskaffe sig *Professor Langes Danmarks Flora*. Det gjorde han i marts 1862, og denne helt unikke bog er senere af uransagelige veje havnet i Aakirkeby, og tilhører i dag cateringchef *Sven-Erik Jensen*, der selv er botanisk interesseret.

Ifølge et afkrydsningssystem i dette sjældne dokument, havde Ibsen selv iagttaget 578 vildtvoksende arter fra sin nærmeste omegn, eller med andre ord omtrent halvdelen af det antal arter, som indtil da var registreret på Bornholm. Derudover havde han på en lynghemark indrettet

sig en have med en samling af over 500 arter af haveplanter og vilde planter, og »Smedehaven» blev hyppigt besøgt af omegnens beboere.

Skønt *Lars Ibsen* kun gav sig af med at søge planter i den nærmeste omegn blev han dog opmærksom på flere sjældne og for Bornholm nye arter, bl.a. *sort skæne* i Kjøllegårdsmosen i Bodilsker.

Omtrent samtidig med *Ibsen* havde *Sandflugtskommissær og Kancelliraad Jespersen* og *Auditor ved Bornholms Væbning, Kancelliraad Erichsen* syslet med den bornholmske planteverden. *Jespersen* havde påbegyndt et lille herbarium af bornholmske planter, og *Erichsen* undersøgte øens mange spændende arter af bregner. Mange af disse er siden plantet ind i hans have, den nuværende *Erichsens* gård, hvor man i dag kan se efterkommere efter dem.

I den række af botanikere, der efter 1850 og sammen med *Bergstedt* har beskæftiget sig med at undersøge Bornholms plantevækst skal først og fremmest fremhæves *Apoteker Baagø*, der under sit ophold på Bornholm i årene 1860-63 havde samlet stof til udgivelsen af den første *Bornholms Flora*, men ved sin forflyttelse først til Silkeborg i 1863 og siden til Næstved i 1876 blev nødsaget til at opgive denne plan, og overlod *Bergstedt* alle sine optegnelser. Disse har, skrev *Bergstedt* i forordet, bidraget meget til, at arbejdet med hans egen flora har kunnet fremstå med den fornødne pålidelighed og fuldstændighed. Nog-

Apennina-anemone blev fundet ved Vaseåen første gang i 1866 af en overlege fra Sindsygeanstalten i Aarhus.

le af de mere markante fund, Baagøe havde gjort var **seglblad** ved Vallensgårdsmosen og vedvarende **måneskulpe** ved Store Fos i Rø. *Overlærer Th. Hoff* fandt blandt andre nye arter **dunet vejbred** ved Sandvig, og *Skoleinspektør Hjorth* blev landskendt ved at have fundet **skærmbloomstret vintergrøn** i Sandflugtskoven som en ny art for landet.

Skærmbloomstret vintergrøn.

Bergstedt sluttede sin gennemgang af botanikere på øen frem til hans tid og floraens udgivelse i 1883 med *Kunstmaler C. Zahrtmann, Fabrikant Haman, Literat R. Kaufmann, Dr. Danchell, Pastor J. Jacobsen og Plantør Kofod*, der alle hver for sig havde gjort sig fortjent til at blive nævnt for at have gjort nye fund af planter på øen.

Endelig sluttede han rækken af med *cand.pharm. Gelert*, der i foråret 1882 havde været en smut på øen og bl.a. som den første nogensinde bemærket **orientalsk takkeklap** vokse ved Bobbeåens udløb. Herfra har den senere spredt sig til mange andre voksepladser på øen, bl.a. Risebæk og veje ved Sose på den anden side af øen.

ARNE LARSEN

Arne Larsen var bornholmer med stort B og tilhørte på både mødrene og fædrene side Lauegårdsfamilien.

Orientalisk takkeklap ved Nørresand.

Han var født i Rønne i 1902, hvor faderen var lærer på Rønne Statsskole. Efter matematisk studentereksamen i 1920 blev han i 1926 *cand.mag.* i fagene naturhistorie og geografi og fik samme år stilling på Statsskolen, som han først forlod i 1969.

Selv om det var skolen, der blev rammen om hans virke livet igen-

nem, tillod hans energi og aktivitet ham ikke at nøjes med skolearbejdet, og han blev gennem en menneskealder den, der ved sine undersøgelser og publikationer tegnede faget naturhistorie på Bornholm.

Hans største arbejde blev den nye *Bornholms Flora* fra 1956. Den var oprindeligt tænkt som en hårdt tiltrængt ajourføring af den efterhån-

Arne Larsen i kvanskov ved Nexø Sydstrand.

Kjøleregårdskæret i Bodilsker i dag - tidligere øens rigeste rigkær med sort skæne og flere arter orkidéer, der i dag ikke mere findes på øen.

slægterne angiver sidetallet i min Bornholms Flora.

Ud over dette egentlige danske herbarium er der en plantesamling fra det øvrige Skandinavien, indsamlet på mine rejser her eller ved lejlighedsvis foretagelser.

Se det var det, Arne Larsen tænkte sig i 1969 umiddelbart efter hans afgang fra aktivt virke på Rønne Statsskole, men så skete der det, at der dukkede et gammelt herbarium op på Østre Skole, og det gav den ældre lektor »sved på panden« og i en planteliste, der også ligger i herbariet har Arne Larsen senere skrevet:

»Den 10. januar 1972 fik jeg fra Rønne Østre Skole foræret en gammel plantesamling, der havde ligget upålagt en lang årrække, først oppe under loftet, senere, måske lige så længe i nogle skuffer. Hovedmanden for dette herbarium har været *Skoleinspektør A. Hjorth*, men mange andre samlere, bl.a. Overlærer Hoff fra Rønne Lærde Skole (Statsskolen). Det blev bestemt, at planterne skulle indlemmes i mit livsherbarium, og efter min død foræres til Bornholms Amtsbibliotek under navnet Bornholms Herbarium».

I alt 1105 ark blev indlemmet i herbariet, og i en større opsat artikel i Bornholms Tidende den 27. maj 1972 fortalte Larsen om dette 100 årige gamle herbarium, der var dukket op, og som ikke alene fortalte botanisk historie, men også om kredsen af Rønne-botanikere i midten af forrige århundrede.

Skoleinspektør Andreas Larsen Hjorth, som havde sit virke på Østre Skole fra 1849 til 1900, var ligesom Arne Larsen og Lars Ibsen indfødte bornholmere, født i Rønne i 1829

som søn af *Smødemester Lars Hansen Hjorth* og *Maren Kirstine Knudsen* og i øvrigt broder til *Lauritz Adolph Hjorth*, grundlæggeren af keramikvirksomheden Hjorths Stentøj. Han var en allround naturhistoriker og geolog med sit nok væsentligste produkt: *Geognostisk kort over Bornholm*.

FORTIDENS ENGE BLIVER LEVENDE IGEN

Når man nu andægtigt kigger Arne Larsens herbarium igennem, bliver man som naturhistoriker meget blød om hjertet. For tænk engang!

Bakke-gøgeurt var i 1883 hyppig i øens afgræssede marker, i dag er den uddød - som ni andre orkidéer.

Sort skæne, der er en af de allerhelligste planter som indikator for ekstrem rigkær med masser af orkidéer og andre sjældne sager, den stod i sin tid i de udstrakte vådområder i Kjøleregårds- og Gadegårdskæret i Bodilsker.

Går man i dag ud i området i forårstiden, finder man blot nogle vandværksboringer og vidstrakte og meget mørkegrønne og godt gødede hvedemarker - der er hverken sort skæne eller melet kodriver, langakset trådspore, poselæbe og mygblomst, som alle tidligere har haft hjemme her.

Arne Larsen skrev i 1956 netop om forekomsten af sort skæne: »...sidste gang set her i 1933 og stærkt truet af opdyrkning og kul-

turs og videte om arealer i øvrigt - Mosearealerne ved Gadegård og Kjøleregård er næsten totalt forsvundet og så påvirket af kultur, at det må formodes, at arten nu er helt borte!»

På baggrund af oplysningerne i de to floraer og Arne Larsens herbarium er det for de bornholmske orkidéer muligt at dokumentere, hvor galt fat, det faktisk står til med den bornholmske natur i dag. Man kan med en let omskrivning af den nationalromantiske tankegang efter 1864: »Hvad udad tabes skal indad vindes« sige, at: Jo flere mistede arter orkidéer jo økonomisk »rigere« det bornholmske samfund.

Således er der af de 23 arter, der hidtil er konstateret voksende på Bornholm, kun 13 tilbage! Af de 10 forsvundne arter har de fem haft deres voksepladser i våde enge, tre på tørre overdrev og to i skove.

Med andre ord kan man konstatere, at det bornholmske samfund i dag er bygget oven på ruinerne af et landskab med en meget stor mangfoldighed af arter, og Larsens herbarium kan bruges som bevis herpå.

NYESTE BORNHOLMSKE HERBARIUM

Peder Lütken kom som skolelærer til Bornholm i midten af 1960'erne og blev meget bjergtaget af den bornholmske flora. Han var af den opfattelse, at der igen var behov for en ny *Bornholms Flora*, og han begyndte at

Peder Lütken gør studier i marken.

samle planter til et herbarium, som ved hans alt for tidlige død i 1990 blev overdraget Botanisk Museum.

Der blev desværre ikke foretaget nogen nærmere katalogisering af Lützens fund, og i dag skal man bladre mere end 220.000 ark igennem i det store Dansk Herbarium på Botanisk Museum i København for at få et overblik.

Et andet nyere herbarium, tilhørende nu afdøde *Biolog Kjeld Bo Larsen*, er ligeledes overdraget Botanisk Museum i København. I dette herbarium indgik også en del planter, som hans farfar *K. E. Larsen* havde samlet i Vestjylland omkring århundredeskiftet.

ANDRE GAMLE HERBARIER

Engang imellem dukker der som på Østre Skole i 1972 gamle herbarier op af gemmerne, når der ryddes op i dødsboer m.m. Således kunne man i Bornholms Tidende den 15. maj 1997 læse, at et herbarium, der havde tilhørt *Hans Hjorth*, var kommet frem i dagens lys hos et barnebarn i Gudhjem.

Hans Hjorth var familiemæssigt et søskendebarndom til skoleinspektør Hjorth fra Østre Skole, og da hans herbarium var samlet i anden halvdel af 1800-tallet, kunne det ligesom farbroderens fortælle flere »sjove« historier. F.eks. indeholder det nogle plantearter, der i dag ikke mere findes på øen, og mange af de stedbetegnelser, hvor planterne havde vokset, kendes heller ikke mere. F.eks. er »Ambrosens Mark«, »Brygger Lunds Dam«, »Koføeds Teglværk«, »Adolf Larsens Mark«, »John Sonnes Skov«, »Johnsons Eng« og »Fyrværker Helsing Gærde« alle Rønne-lokaliteter, der i dag er ukendte for den almene offentlighed.

Egentlig kunne det være meget spændende igen at opsøge stedet, hvor »Fyrværker Helsing Gærde« lå for at kigge efter den hjertespan, som Hjorth samlede her 19.6. 1891!

Senest er der efter afdøde *Apotheker Fischer Jørgensen* dukket et mindre, men smukt udstyret herbarium op, uden dog at indeholde ældre planter på voksesteder, som man ikke kender til i dag.

NYERE HERBARIER

Nu er det godt nok ikke sædvanligt,

Hans Martin Hansen i en bornholmsk orkidéeng.

at vore dages børn i den danske folke- eller gymnasieskole skal samle planter til presning. Men både på seminarierne, Farmaceutisk Højskole, Landbohøjskolen og universiteterne er der fortsat fag, hvor det at samle planter til herbarier indgår som dele i studierne.

I forbindelse med sådan en indsamling af planter, som en hovedfagsstuderende skulle fremlægge ved eksamen ved Vordingborg Seminarium i slutningen af 1960'erne begyndte *Hans Martin Hansen* i Østerlars at samle og presse planter. Hans righoldige samling på mere end 300 ark er siden testamenteret til Gudhjem Museum, og et udsnit heraf har været vist ved en særudstilling i på museet 1995.

PROJEKT FLORA DANICA

I et stort anlagt registreringsprojekt af den danske flora, *Atlas Flora Danica*, der foregår i disse år, argumenteres for nødvendigheden af at tage belæg, at samle og presse planter: »Mange ser det som en stimulerende, lærerig og fornøjelig del af inventeringen at samle og presse planter, mens andre ser det som en tyngende, måske unødvendig arbejdsbyrde. Der er dog mange grunde til at tage belæg.

Mange taxa (plantearter) er så svære at bestemme, at fundene skal verificeres af specialister på basis af indsamlet materiale. I nogle grupper er grænserne flydende (underarter, artsgrupper med hybrider) så der skal en enkelt person til at sætte grænserne.

Andre taxa er måske ikke så svære, men den tilgængelige litteratur er utilstrækkelig til, at en sikker bestemmelse kan foretages. Nye lokaliteter for sjældne arter er vigtige at dokumentere med belæg, så fundet ikke senere kan drages i tvivl...»

FREMTIDEN

Med en let omskrivning af *Hovding Seattles* bøn til den amerikanske præsident kan man sige, at vi ikke har arvet jorden efter vore forældre, men at vi har den til låns af vore børn - og i fortsættelse heraf med *Gro Harlem Brundtlands* ord om at »...du ikke må forringe naturgrundlaget for kommende generationer«, er der ret beset en del ting, der trænger sig på for at blive restaureret i nutidens bornholmske landskab!

Adam og Eva vokser fortsat i en lille håndfuld bornholmske klippeløkker.